

Working Papers in
Philosophy

Szerkesztő: Kovács Gábor

2014/7

Bibó Zsidókérdés-tanulmánya – újraolvasva

Kovács Gábor

MTA BTK Filozófiai Intézet

Institute of Philosophy
Research Centre for the Humanities
Hungarian Academy of Sciences

A szerzőről

Kovács Gábor (1959) MTA BTK Filozófiai Intézete, tudományos főmunkatárs. Fontosabb publikációi: Könyvek: *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok.* (2001), *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* (2004), *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra. Politikai eszmetörténeti tanulmányok.* (2008), *Frankensteintől a zöldekig – a gép és kritikusai. Eszmetörténeti tanulmányok.* (2010). Tanulmányok: *H. Arendt's Interpretation of Natural and Artificial in the Political Phenomenology of the Human Condition.* In: *Limes: Borderland Studies*, 2012, Volume 5(2), pp. 93–102., *Fear, Politics, Power – Civilization as the Education of Courage.* In: Janez Juhant, Bojan Žalec (Eds.): *From Culture of Fear to Society of trust.* Münster: LIT Verlag, 2013, pp. 141-147., *How to create a Nation? Visualisations of Community and National Consciousness from the Premodern Times to the Age of Globalization.* In: *Creativity Studies*, 2014, Volume 7(1), pp. 46–54.

Abstract

István Bibó's study of 1948 entitled Jewish Question in Hungary after 1944 from the perspective of the philosophy of social recollection

Bibó's study concerning the roots of anti-Semitism seems to be a classical one not only in the Hungarian but also in the international literature on the subject. Most of the interpreters bring into focus its political philosophy, analysing the theory of communal hysteria. This is a perfectly justified approach because hysteria-theory supplies the wider context of Bibó's interpretation concerning anti-Semitism. This paper, however, investigates Bibó's writing from the perspective of the philosophy of recollection. Recollection plays an important role in the theory of Bibó: at the roots of communal hysteria there is a pathologically fixed version of recollection based upon the memory of old grievances. The question of the paper is this: does Bibó attribute a positive role to recollection? And the short answer is: yes, he does. Recollection, in his theory, is a presupposition of personal and collective self-examination, referring also to the question of responsibility concerning the vices and negligences during the time of Holocaust.

Kovács Gábor: Bibó Zsidókérdés-tanulmánya – újraolvasva

Újraolvasva Bibónak ezt a ma már klasszikusnak számító szövegét témánk, az emlékezet szemszögéből, fel kell tenni a kérdést, hogy miképpen illeszkedik ez be a bibói oeuvre egészébe. A szöveget 1948-ban publikálta Bibó, ez volt az 1945-48 közötti alkotói periódusának utolsó, a nyilvánosság számára elérhető, publikált írása. Bibó ekkor már túljutott a jogfilozófiából a politikai elmélethez vezető fordulata, s a háta mögött van a háború alatt írott monumentális mű, *Az európai egyensúlyról és békéről*, amit többnyire: *Egyensúly-könyvként* szokás emlegetni. Ebben jelenik meg az a politikai hisztéria teória, amely a *Zsidókérdés-tanulmány* fogalmi keretét is kijelöli. Fel kell tenni a kérdést, mi a szerepe az emlékezetnek a bibói teóriában? A rövid válasz erre az, hogy alapvető.

Az a mód, ahogyan Bibó az idődimenziókat kezeli, összekapcsolódik a hisztériakoncepcióba beágyazott nemzetfelfogásával. A nemzet mint politikai közösség olyan közös vállalkozásként jelenik meg, amely a jövő felé irányul – az elgondolást a Németh László közvetítésével recipiált Ortega-féle teória inspirálta –, alapvető jellemzője ez nyitottság; miközben a múlt természetesen alapvető determináns, mégpedig a tekintetben, ahogyan a közösségi emlékezetben megjelenik. A nemzeti tudat alapvető konstituense ugyanis az a múltbeli élmény, amely a közösségi emlékezet kikristályosodási pontját adja. Ebben az értelemben Bibó is osztja a nemzetet emlékezetközösségként meghatározó Renan-féle koncepciót. Mint emlékszünk rá, Renan szerint ahhoz, egy közösség nemzetként létezzék, sok mindenre kell emlékeznie és sok mindent kell elfelejtenie. Amire mindenekelőtt emlékeznie kell, az az alapító jellegű aktus, amelynek emlékezete a nemzeti tudat talán legfontosabb konstituense: ha ez elhalványul, a nemzetnek mint a közösségi memória vonatkoztatási keretének az ideája ugyancsak veszít vonzerejéből.

Ugyanakkor a múlt eseményeire való közös emlékezet problematikussága is megjelenik a gondolatmenetnek ezen a pontján, mégpedig e kelet-európai nemzetalakulás vonatkozásában. A baj ebben a vonatkozásban az – mondja Bibó –, hogy az egymást követő határváltozások következtében azok a földrajzi és kulturális helyek, amelyeknek kitüntetett szerepe van a kollektív emlékezetben, egy másik állam területére kerülnek. A politikai

---

· *A társadalmi emlékezet filozófiája* című, az MTA BTK Filozófiai Intézete által szervezett konferencián 2014. november 18-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Bibó írását egy más aspektusból már elemeztem a 2013. nov. 7–9-es celjei (Szlovénia), *Facing Genocide and Suicide* c. konferencián, „*He who remains silent will be one of the accomplices*” – *the road of the inter-war Hungarian Jewry to the Shoa from the anti-Jewish legislation to the deportation.* c. előadásomban. Jelen szövegbe kiindulópontként beépítettem 2004-es Bibó-monográfiámnak a fiatal Bibó gondolatvilágát tárgyaló, idevonatkozó gondolatmenetét.

hisztériának mint vonatkoztatási keretnek a lehetőségéhez ez a motívum döntő módon járul hozzá: ez ugyanis a múlthoz való patológikus viszonyulás, egyfajta *kóros fixáció* materiális előfeltételét teremti meg. Az emlékezetbe ugyanis ezzel, nemcsak beépül, hanem központi helyre kerül egy olyan sérelem emléke, amelyet valaki más okozott: lehetővé válik a Másik, az Ellenség és persze a Bűnbak mitológémainak a megformálása. Ennek persze megvan a maga sajátos kollektív kórtörténete, ez az, amely a bibói gondolkodásban majd politikai hisztériaként jelenik meg.¹ Hogy ez kialakuljék, ahhoz persze számos tényező együttes konstellációjára van szükség, a határok képlékenysége csak egy a sok közül. Itt természetesen most nincsen mód a hisztériakonceptió részletes elemzésére: ami ebből számunkra fontos, az a múlthoz való patológikus viszony, a közösségi emlékezet kóros fixáltsága, amely az emlékezet centrumába az emlékezet-háztartást strukturáló alapelemként a sérelem emlékképét helyezi.

Mielőtt megvizsgálánk, miképpen épül be a politikai hisztériával összekötött emlékezet-problematika az 1948-as nagy tanulmányba, szükséges röviden áttekintenünk azt a gondolati utat, amelyet Bibó 1938-után az. ún. zsidókérdés vonatkozásában bejárt. Ugyanis csak ennek ismeretében lehetséges az 1948-as írás intellektuális és morális meritumának a megfelelő perspektívából történő megítélése.

Bibó István 1938-as nézeteit alapvetően három forrásból tudjuk rekonstruálni. Az egyik a Márciusi Front 12 pontjának egyik szövegváltozata, amelyet Reitzer Bélával együtt fogalmazott meg. A másik egy, ugyancsak ebből az évből származó, és zsidókérdésről szóló előadásvázlat, amely Erdei hagyatékából került elő: ezen nem szerepel Bibó szerzősége, arra közvetett úton lehet csak következtetni. Harmadik forrás ennek az időszaknak a levelezése. Az e tekintetben leginkább releváns előadásvázlat stílusa és tartalma egyaránt erősen magán viseli Szabó Dezső és Németh László írásainak a hatását. Az asszimiláció milyensége, az asszimiláltak viselkedése itt lehetséges veszélyforrásként tűnik föl. E a veszély azonban másodlagos a paraszt és úr közötti ellentéthez, vagyis – jóllehet maga Bibó ezt a szociológiai terminust nem használja – a sajátos magyar társadalomszerkezetből fakadó bajhoz képest, mert az igazi ellentét szerinte szakadék valójában úr és paraszt között van.²

---

¹ A bibói hisztéria-konceptió átfogó elemzését adja Balog Iván *Politikai hisztériák Közép-és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* c. könyvében. (Budapest: Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi, 2004.

² „Nem termékeny antiszemitizmus az, melynek alapján néptől éppoly távoli főfunkcionáriusok vagy jelöltek ama keserve rejlik, hogy miért van nekik kevesebb, mint zsidó váll. igazgatóknak. (...) mert a fő szakadék *úr és paraszt* közt van. Paraszti bölcsesség: *a zsidók az urak oldalán vannak.* Minden zsidózás tehát csak a figyelem

Bibó 1938-as nézete szerint a gazdasági életben a zsidó befolyás a növekvő állami beavatkozás miatt meg fog szűnni. Ilyenformán nem a zsidóság ellen kell hadakozni, hanem a társadalomszerkezetet kell megváltoztatni - sugallja az előadástervezet. Ez a gondolat azonban kétségkívül - a későbbi Bibó-írásokra jellemző hangvételtől nagyon is különböző módon - bántó, lesajnáló, Szabó Dezsőt idéző bántó iróniával fogalmazódik meg: „Mindenkinek annyit ér, amennyit a főellensége ér. Akinek zsidó a főellensége...? A zsidóság a gazdasági szupremácia közeli lerombolásával meg fog szűnni hatalmi tényező lenni. (...) Az új Szent György lovag nagy garral kivonul — de a legyőzendő sárkány betegen gunnyaszt a barlangjában, aszpirint szed s örülne, ha egy kis almapüré lemenne a torkán, nemhogy tüzet okádjon. Jaj nekünk, ha hagyjuk, hogy egy *hatalmas* ellenfél egy silány ellenfélre terelje a figyelmünket. Figyelnünk kell a silányra is, mert itt van, de a hatalmas (...) az is itt van.”³

Az előadásvázlat a korabeli közönség számára, annak gondolkodásmódját, kategóriarendszerét figyelembe véve íródott. Ám ekkor még maga Bibó is benne van ebben a kategóriarendszerben. Álláspontja reflektálatlan módon tükrözi az 1930-as évek végi Magyarország széles körben elfogadott előítéleteit. Harmincas évekbeli véleményének problematikusságára később ő maga figyelmeztetett. Egy 1977. jún. 15-én magnóra mondott interjúban a következőket mondta: "(...) tulajdonképpen egészen 44-ig a tárgyban való gondolkodásomban minden emberi szolidaritás mellett volt egy olyan elem, amit nem nevezhetek másnak, mint Szabó Dezső-i hatásnak. (...) hogy Magyarországon van egy tohonya magyar nemzet, amelyik meglehetősen tehetetlenül intézi és rosszul intézi saját ügyeit, és ezenközben két igen aktív és mozgékony kisebbség meglehetősen a saját kedvére rendezkedik be, a magyarországi német kisebbség és a zsidó kisebbség. Ez az észjárás a zsidókérdésben összekapcsolódott egy bizonyos, okosan és jóakaratóan leckéztető hajlammal, hogy a zsidók ilyenek, és ne legyenek ilyenek, vagy olyanok, hanem okosabb volna, ha nem lennének ilyenek. (...) emlékszem arra, hogy még valamikor a harmincas években, amikor Reitzer Béla barátom kikeresztelkedett, akkor írtam neki egy nagyon (...) meleg hangú levelet, amit ma bizonyos fokig (...) szégyellek, amiben kifejtettem neki, hogy hát az ügynek nyilván

---

elterelése. A keresztény elem élcsapatát zsúfíúk képezik a bankoknál: ezeknek szolgáltatson egy becsületes antiszemita forradalom erőket és támaszt?" /"A zsidókérdésről." Vázlat. [1938. április; ceruzával írott szöveg.] In: *Bibó István (1911-1979) Életút dokumentumokban*. Összeállította Huszár Tibor. Budapest: 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, 1995, 172./

³ Uo. 172.

semmi vallási vonatkozása (ez ügyben) nem lévén, de ezt a fordulatot mégiscsak ki kell használni a szakításra bizonyos zsidó beidegződésekkel szemben. (...)”⁴

Amikor majd Bibó háború utáni írásaiban a két világháború közötti magyar társadalom lelkiállapotát hisztériusként jellemzi, megállapítja: Nehéz az ilyen lelkiállapotban élő emberekkel szót érteni. Ha túl racionális módon közelítünk feléjük, akkor érveink hatástalanul pattannak le a hisztéria vastag páncéljáról, ha viszont magunkévá tesszük előfeltevéseiknek legalább egy részét, akkor megindulhat ugyan a kommunikáció, viszont az érvek hatékonysága elvész, nem érzük el a kívánt hatást. Talán nem alaptalan megkockáztatnunk azt a föltevést, hogy a szituáció ilyesfajta modellezése nem kis mértékben Bibó személyes tapasztalatain alapult: ha 1938-as pozícióját saját kategóriáival akarjuk leírni, akkor azt mondhatjuk, hogy annak a bizonyos társadalmi-politikai hisztériának ekkor még ő maga is részese, ha úgy tetszik, szenvedő alanya volt. Az 1938-as előadásvázlatban így ír: „A fődolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni.”⁵

Azonban már ebben a korai szövegben is ki lehet mutatni ezen álláspont meghaladásának a csíráit. Az előadásvázlat befejező részének utolsó mondatai kétségkívül erről tanúskodnak: "Aki más emberi méltóságát megalázza, ezt nem teheti anélkül, hogy a magáét is le ne alacsonyítsa. Ez *természet-törvény*. Ezért undorodnak olyan intézkedésektől, melyek megbélyegzők anélkül, hogy hatékonyak lennének. Az olcsó sikerekre menők módszere ez.”⁶

Az idézet utolsó mondatai Bibónak az 1938. áprilisi, első zsidótörvénnyel kapcsolatos állásfoglalását is megvilágítják. Az "undort keltő, megbélyegző, ám hatástalan" kitétel ugyanis erre vonatkozik. Ám ezzel kapcsolatos magatartásában is föllelhető az előadásvázlat szövegében tapasztalható ambivalencia. Miközben elutasítja magát a törvényt, nem írja alá a törvény ellen tiltakozó, 1938 májusában megfogalmazott memorandumot, és helyesli azt, hogy ezt — Veres Péterhez és Illyés Gyulához hasonlóan – Erdei sem tette meg.

Ez volt hát annak az útnak az elején, amelyet Bibó bejárt. Ennek fényében különösen éles a kontraszt az 1948-as esszével. Térjünk most vissza ahhoz a kérdéshez, hogy az emlékezet milyen szerepet játszik ebben az írásában. A legfontosabb ezzel kapcsolatban az, hogy az antiszemitizmus itt a politikai hisztéria egyik szignifikáns megnyilvánulási

---

⁴ Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest-Makó:1991, 87–88.

⁵ *Bibó István (1911-1979) Életút dokumentumokban*, 172.

⁶ Uo. 172.

formájaként, mélyen patológikus fenoménként jelenik meg, amelynek egyik éltető eleme éppen a múltbeli sérelem élményéhez fixálódott emlékezet. Távolról sem az egyetlen persze, hiszen, amint az meglehetősen közismert, az antiszemitizmus fő forrását Bibó az eltorzult társadalomfejlődés és az ennek következményeként előálló dehumanizált társadalmi szituációk által indukált, kölcsönösen félrevezető tapasztalatokban látta. Ezt az elképzelést a háziasszony és cseléd relációjának sokat idézett modelljével érzékelteti. Ez mintegy sűrítve tartalmazza a bibói koncepciót, ezért az idevonatkozó gondolatmenetet teljes egészében idézzük:

„Semmi sem valóságosabb, mint a háziasszonyok sorozatos tapasztalata a háztartási alkalmazottak lustaságáról, konokságáról, jóakarathiányáról, megbízhatatlanságáról. Semmi sem valóságosabb, mint a háztartási alkalmazott tapasztalata a nagyságak szeszélyességéről, kiszámíthatatlanságáról, embertelenségéről és ridegségéről. Mégis e sok valóságos tapasztalat mellett egyiknek sincs igazi képe a másik egész valóságáról, mert úgy vannak társadalmilag egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak: rosszat tapasztalnak akkor is, ha véletlenül a másik típus legjobb egyedeivel állnak szemben. Miért van ez? Azoknak a társadalomszervezési feltételeknek a hamis és ellentmondó volta miatt, amelyekben egymással szemben állanak. Az egész viszony az átmenet állapotában van egy patriarkális fölény állapotából a tárgyilagos szerződészerűség állapotához, s mindegyik fél, saját érdekeinek megfelelően, olyant vár a másiktól, amit az adott feltételek mellett nem kaphat meg: mindkettő ugyanis egyidejűen akarja magának biztosítani mind a patriarkális viszonyoknak, mind pedig a szerződészerűségnek az előnyeit. Ennek eredményeképpen mindkét fél rideg szerződészerűséggel találkozik ott, ahol érdekeinek jóakarata és készsége felelne meg, viszont a megértő engedékenység igényével és érzelmi alapon támasztott követelésekkel találkozik ott, ahol a szerződések pontos betartása volna az érdeke. A hamis feltételek melletti összeszerveződésnek és az ebből származó rossz tapasztalatoknak ez a kölcsönössége természetesen a két fél sérelmének csak az egyforma valóságosságát és egyformán félrevezető voltát jelenti, nem pedig a két oldal sérelmeinek az egyenrangúságát: a kétféle sérelem egyforma valóságossága nem fog bennünket megakadályozni abban, hogy egy történelmi igazságtétel során a háztartási alkalmazottak igazságát nyilvánítsuk erősebbnek. Ez azonban nem változtat annak a felismerésén, hogy a gazdáknak és alkalmazottaknak egymásról való összképét nem egy ürelles vagy cselédellenes ideológián, hanem valóságos kölcsönös társadalmi tapasztalaton alapulnak ismerjük el. Ugyanígy kell megkeresni próbálnunk azokat az ellentmondó és félrevezető feltételeket, amelyek mellett a zsidóság a

környező társadalommal és a környező társadalom a zsidókkal egybeszerveződött, s mind a mai napig a rossz tapasztalatoknak egyelőre meg nem szűnt sorát szerzi egymásról.”⁷

A számunkra fontos kérdés azonban az, hogy van-e pozitív szerepe az emlékezetnek az antiszemitizmusról adott bibói teóriában? A negatív szerepet, amit a politikai hisztéria fixálódott, kóros emlékezete betölt, már láttuk. De vajon lehet-e itt gyógyító szerepe az emlékezetnek? A válasz: igen. Ám ezen a ponton föl kell idéznünk azokat a körülményeket, amelyek Bibót szövege megírására ösztönözték. Bibó kiindulópontja a háború utáni új antiszemitizmus. Ennek alapvető eleme a felejtés. Bibó azt tapasztalja, hogy a korabeli magyar társadalom igyekszik elfelejteni, mintegy a társadalmi tudatalattiba száműzni azt mi is történt a zsidókkal, s hogy ebben miféle felelőssége volt annak a politikai közösségnek, amely az egymást követő zsidótörvények formájában lépésről megfosztotta polgárainak egy csoportját emberi, polgári és politikai jogaitól. A gondolatmenetben végig párhuzamosan fut a deskriptív, és az értékelő, morális szál. A felelősségvállalás aktusának személyesnek kell lennie: kinek-kinek föl kell idéznie emlékezetében azt, hogy ő maga miként is viselkedett ezekben az időkben, önvizsgálatot kell tartania, a tekintetben, hogy a saját mikrovilágában mi olyat tett, amit nem kellett volna, s mit nem tett, amit meg kellett volna tennie. Bibó – a politikai terapeuta pozíciójából beszélve – reményei szerint ez az attitűd – feltéve, hogy társadalmilag dominánssá válik – végül hozzájárulhat a patológikus tüneteket produkáló magyar nemzeti tudat egészségesebbé válásához, ahhoz, hogy feloldódjék egyfelől a társadalmi emlékezet traumatikus eredetű, kóros jellegű múlt-fixáltsága, másfelől a felelősség kérdésének eliminálását eredményező amnéziája. Gondolatmenet a személyes emlékezettel összekapcsolt önvizsgálat gesztusával záródik. Bibó – aki egyébként 44-ben minisztériumi tisztviselőként hamis papírokat gyártott zsidók számára, s ezért néhány napra letartóztatták – a saját felelősségét sem hallgatja el: „mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat.”⁸

---

⁷ *Bibó István: Válogatott tanulmányok II.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986, 686–687.

⁸ Uo. 797.